

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «Актуальні питання прикладної юридичної
психології»
обов'язкових компонент
освітньо-наукової програми третього (освітньо-наукового) рівня вищої
освіти

053 Психологія (Юридична психологія)

Тема № 6. Психологія групових злочинів, тероризму і масових заворушень

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології
та психології Протокол від 15.08.2023 № 8

Розробник:

доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук, доцент
Філоненко В.М.

Рецензенти:

1. доцент кафедри педагогіки та психології Харківської державної академії фізичної культури, кандидат психологічних наук, доцент Павлик О.М.
2. доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Шиліна А.А.

План лекції № 6

1. Психологія групових злочинів,
2. Психологія тероризму.
3. Психологія масових заворушень.

Література:

Основна

1. Мухіна Г. В. Юридична психологія : навчально-методичний посібник / за заг. ред. В. М. Бесчастного. Київ : ВД «Дакор», 2019. 236 с.
[https://moodle.znu.edu.ua/pluginfile.php?file=/616103/mod_resource/content/1/Jur_ydychna%20Psychologija%20\(1\).pdf](https://moodle.znu.edu.ua/pluginfile.php?file=/616103/mod_resource/content/1/Jur_ydychna%20Psychologija%20(1).pdf)
2. Маркіна Л.Л. Юридична психологія : конспект лекцій. Дніпро : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2016. 91 с.
<https://dduvs.in.ua/wp-content/uploads/files/Structure/library/student/lectures/0930/1.1.pdf>.
3. Шинкаренко І.О. Юридична психологія : конспект лекцій. Дніпро : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2016. 174 с.
https://dduvs.in.ua/wp-content/uploads/files/Structure/library/student/lectures/yp_23_11.1.pdf
4. Бочелюк В. Й. Юридична психологія : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 336 с.
https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/CUL/50_1-uridichna_psihologiya-Bocheluk.pdf
5. Берестенко О.Г. Культура професійного спілкування : навч.-метод. посібник. Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2013. 299 с. ел.ресурс.
<https://dspace.lgpu.org/xmlui/bitstream/handle/123456789/507/3Np3.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
6. Адміністративна діяльність поліції у питаннях та відповідях : навч. посіб. /

за заг. ред. О. М. Бандурки ; О. І. Безпалова, О. В. Джафарова, С. М. Князєв, та ін.; передм. О. М. Бандурки ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2017. 242 с.

http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/2500/Administratyvna%20diialnist%20politsii%20u%20pytanniakh%20ta%20vidpovidiakh_navchalnyi%20posibnyk_2017.pdf?sequence=2&isAllowed=y

7. Тероризм: теоретико-прикладні аспекти : навчальний посібник / кол. авторів; за заг. ред. проф. В.К. Грищука. Львів : ЛьвДУВС, 2011. – 328 с.

http://www.college-business.dp.ua/docs/other_information_237.pdf

Допоміжна

1. Ніколаєнко С.І, Ніколаєнко С.О. Юридична психологія : навчально-методичний посібник щодо самостійного вивчення дисципліни. Державний вищий навчальний заклад “Українська академія банківської справи Національного банку України” : Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2014. 145 с.

https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/50590/6/Nikolaienko_Yurydychna_psykholohiia.pdf;jsessionid=9DB9E95DD193EBBE54CC44D0871BAC91.

2. Берестенко О. Г. Культура професійного спілкування : навч.-метод. посіб. для студ. ден. та заоч. форм навчання всіх спец. гуманіт. профілю / Держ. закл. „Луган. нац. унт імені Тараса Шевченка”. Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2013. 299 с.

https://elearn.nubip.edu.ua/pluginfile.php/639007/mod_resource/content/0/%D0%91%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B5%D1%87%D0%BA%D0%BE%20%D0%9E.%D0%93.%20%D0%9F%D1%96%D0%B4%D1%80%D1%83%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf.

Столяренко О. Б. Психологія особистості : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 280 с.

<https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/03/Psykholohia-osobystosti.-Stoliarenko-O.-B..pdf>.

4. Психологія у професійній діяльності поліції : навч. посібник / О.О. Євдокімова, І.В. Жданова, Д.В. Швець, Ю.В. Александров та ін. ; за заг. Ред. В.В. Сокурєнка ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 426 с.

<http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/5870>

5. Бочаріна Н.О. Психологія особистості : навчальний посібник.

Переяслав-Хмельницький, 2014. – 188 с.

<http://ephsheir.phdpu.edu.ua/bitstream/handle/8989898989/1068/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D0%91%D0%BE%D1%87%D0%B0%D1%80%D1%96%D0%BD%D0%B0.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Інтернет ресурси

1.URL:http://megalib.com.ua/book/124_Profesiino_psihologichna_pidgotovka_pra_civnikov_slidchih_pidrozdiliv.html

Текст лекції.

1. Психологія групових злочинів

Група - це об'єднання людей на основі деяких спільних ознак, які відносяться до здійснюваної ними сумісної діяльності, в тому числі і спілкування. Розуміння того, що таке група з точки зору соціальної психології, яким чином вона впливає на своїх членів, що об'єднує людей які входять до неї, допомагає, з одного боку, правильно оцінювати їх дії та вчинки, а з іншого – вибирати найбільш оптимальні методи боротьби з організованою груповою злочинністю.

Тому розглянемо деякі основні поняття категорії, об'єктивно існуючі закономірності групової поведінки людей, які потрібно враховувати людям, які мають справу з груповою злочинністю.

Ознаки класифікації груп:

- за принципом і способом утворення: умовна і реальна, офіційна (формальна) і неофіційна (неформальна);
- за чисельністю членів групи: мала і велика;
- за рівнем опосередкованості сумісної діяльності: дифузна, просоціальна і асоціальна асоціації, корпорація і колектив.

Умовна група - це об'єднання людей, штучно створене дослідником, на основі наявності у них спільних ознак.

Реальна група - це об'єднання людей на основі просторово-часової ознаки.

Офіційна група - це група, в якій положення і поведінка членів суворо регламентовані правилами організації.

Неофіційна група - це об'єднання людей, яке не має чітко фіксованих цілей, де взаємовідносини між членами мають виражене емоційно-психологічне забарвлення і ґрунтуються на особистих перевагах.

Референтна група - це така умовна чи реальна група, на визнання якої претендує особистість і чий стандарти вона приймає за еталон своєї поведінки.

Мала група - відносно невелика кількість індивідів, які безпосередньо контактують між собою і об'єднані спільними цілями чи завданнями.

Дифузна група - об'єднання людей, в якому міжособисті стосунки не опосередковуються змістом сумісної діяльності.

Асоціація - це група, в якій міжособистісні стосунки опосередковуються особисто значущим для кожного змістом сумісної діяльності.

Корпорація - це група, в якій міжособисті стосунки опосередковуються особисто значущим для її членів, але асоціальним за установками, змістом групової діяльності.

Колектив - це група, в якій міжособисті стосунки опосередковуються суспільно цінним і особистісно значущим змістом сумісної діяльності.

Диференціація в групах і колективах:

Соціометрія - соціально-психологічний тест, який застосовується для оцінки міжособистісних емоційних зв'язків у групі;

Референтометрія - спосіб виявлення референтності членів групи для кожного індивіда, який до неї входить.

Лідер - це особистість, за якою всі члени групи визнають право брати на себе найбільш відповідальні рішення, які зачіпають їх інтереси і визначають напрям і характер діяльності всієї групи.

Психолого-правова оцінка організованих злочинних формувань (груп) та їх протиправної діяльності

Розглянемо детально різні організовані злочинні формування, соціально-психологічні особливості їх злочинної діяльності, методи їх нейтралізації.

1. До найбільш простого типу злочинних формувань зараховують так звані випадкові злочинні групи, які складаються з 2-х і більше виконавців, що скоїли злочини без попередньої домовленості, які мають найнижчий рівень психологічної згуртованості, які виникли випадково, часто в ситуації, що виникла раптово.

В таких групах відсутня чітка психологічна, функціональна структура, ще не виділився лідер. Рішення співучасниками злочину часто приймаються під впливом якоїсь ситуації, яка виникла спонтанно, під впливом емоцій, настрою, почуття солідарності співучасників. Тому і злочин скоюють без попередньої домовленості, без розподілу ролей і функціональних обов'язків, без зарання продуманого плану, „гурбою” (скопом), тобто спільно.

Така група, як правило, здійснює злочин раптово, часто піддавшись чийомусь заклику, наприклад: наших б'ють, або просто під впливом загального емоційно-вольового настрою. Оскільки ступінь групової згуртованості між членами такої групи є досить низькою, тому взаємна залежність, підтримка у них при розкритті проявляється слабо.

Така форма групової співучасті найбільш розповсюджена серед молоді, осіб психопатичного кола, які не мають кримінального досвіду, при здійсненні хуліганських дій, вбивств, зґвалтувань. В ситуації здійснення таких злочинів співучасники приєднуються до виконавця, який вже почав здійснювати протиправні дії, хоча вже усвідомлюють, що всі вони діють разом (гуртом).

2. Компанії, які складаються з 2-х і більше осіб, які зарання, за попередньою згодою домовились разом скоїти злочин. Така домовленість відбувається стосовно місця, часу або способу здійснення злочину. Дана форма співучасті може поєднуватись, як із звичайним співвиконанням, так і з співучастю, в прямому розумінні цього слова, тобто розподілом ролей.

Такі групи виникають з випадкових груп, особливо якщо останнім вдається залишитись нерозкритими. В таких групах поки-що ще немає чітко визнаного лідера (вожака), проте вже виділяється з найбільш активних її членів керівне ядро, зростає значимість взаємостосунків між членами групи у зв'язку із здійсненням ними злочинів. Такі злочинні групи, як правило, складаються із злодіїв, шахраїв, грабіжників, розбійників. Члени цих груп проявляють велику згуртованість у ході протидіяння (зусиллям правозахисних органів). Для співучасників злочинних груп типу компанії, думка її членів, особливо керівного ядра, вже має більше значення. Тому одержати інформацію про їх особисту і групову злочинну діяльність буває важче. Проте згуртованість членів таких груп не така висока, щоб неможливо було подолати кругову поруку, яка їх об'єднує і добитись від них правдивих показів. Такі групи є проміжними, випадковими і організованими групами.

3. Організована злочинна група - більш досконала, а тому і більш небезпечне кримінальне об'єднання, оскільки є "стійкою групою осіб, які зарання об'єднались для здійснення одного чи декількох злочинів". Така група детально готує і планує злочин, розподіляє ролі, забезпечується технікою. Таке групування має чітко виражену ієрархію. В складі таких угруповань декілька десятків учасників. В них є лідер, керівне ядро (з декількох осіб), суворе дотримання принципу "одновладдя". Керівник планує і готує злочин, розподіляє ролі між учасниками.

В залежності від характеру злочинної діяльності групування поділяється на декілька ланок, які забезпечують її життєдіяльність: бойовики, групи прикриття, розвідники. Організатора, учасники групи (групування), як

правило, знають особисто. Такі об'єднання існують тривалий час, займаючись злочинами як бізнесом. Часто це - контрабанда, рекет (вимагання), крадіжки майна, розбої, крадіжки автомобілів. Звідси виникає потреба у спеціалістах різної кваліфікації, що і визначає число учасників групування, створюючи досить широку периферію (зовнішні контакт).

Прикладом такої групи є БАНДА, тобто організована, стійка, озброєна група з 2-х і більше осіб, які зарання об'єдналися для здійснення нападу на громадян або організації. Банда може бути створена і для здійснення одного, але такого, що вимагає детальної підготовки, нападу.

Основною ознакою банди, як стійкої групи, є озброєність її членів. Для визнання того, що банда озброєна, достатньо щоб зброя була хоча б у одного з її членів при поінформованості про це інших учасників даного злочинного формування. В банді є отаман, контррозвідка, ієрархія, суворе підпорядкування і неминуча розправа за непослух, або за спробу відмови від продовження злочинної діяльності. В таких групах насилля до її членів є способом, що забезпечує її існування, підтримання певного психологічного мікроклімату в групі, який характеризується своєю жорстокістю і взаємною підозрілістю.

У будь-якій злочинній групі існує кругова порука між її членами, мета якої полягає у взаємній підтримці один одного з метою протидіяння зусиллям органів правосуддя. Ефективним способом порушення кругової поруки є роздрібнення її найбільш активних учасників, локалізація їх діяльності, яка спрямована на те щоб перешкоджати зусиллям правозахисних органів, виведення з під впливу організаторів кругової поруки підлеглих учасників злочинної групи.

4. Найбільш небезпечною і найбільш досконалою формою організованого злочинного формування є згуртована організована група (організація), яка створена для здійснення важких або особливо важких злочинів. Від інших груп вона відрізняється ще більшою згуртованістю, яка стає її необхідною ознакою.

Згуртованість - передбачає наявність в злочинній організації складних організаційно-ієрархічних зв'язків, детальної конспірації, системи захисних мір (внутрішньої контррозвідки), охоронців, бойовиків, найманих убивць, зв'язок з державними правоохоронними органами (корумпованості), наявність в обігу значної суми грошей та інших матеріальних цінностей.

Це – зовнішні, об'єктивні ознаки згуртованості організованої злочинної групи. Поряд з ними існують і соціально-психологічні критерії згуртованості, про які велась мова вище. Особистісні контакти на емоційній основі, на взаємній особистій симпатії поступово стають непотрібними і внаслідок цього витісняються кримінальними, чи діловими стосунками.

В зв'язку з цим учасники злочинної групи починають застосовувати конспірацію. Їх лідер контактує лише з вузьким колом найбільш наближених до нього осіб ("авторитетів"), яких рядові члени групи можуть навіть і не знати особисто. Тому в такій групі відбувається своєрідна трансформація і в розподілі злочинних прибутків між її членами: в залежності від статусу кожного учасника злочину в групі виділяються певні суми в спеціальний грошовий фонд групи ("общак"), яким розпоряджається лідер.

5. Ще більш організованим злочинним формуванням є злочинні співтовариства (злочинні організації), а також різні об'єднання організованих злочинних груп, які створено для здійснення важких або особливо важких злочинів.

„Злочинним співтовариством (злочинною організацією) є об'єднання, що входять в його структуру організованих злочинних груп для розробки, координації, підтримки, розвитку злочинної діяльності цих груп, систематичного здійснення ними важких або особливо важких злочинів”.

Організоване злочинне співтовариство з метою самозбереження намагається опиратись вже не тільки на переваги своєї організації, але і на державні, громадські інститут, починає втілюватись в легальне підприємство. Подібні організовані злочинні формування відрізняються тим, що мають:

- солідну матеріальну і фінансову основу - від загальних грошових кас ("общаків"), до створення власних комерційних структур, вкладання великих грошей в нерухомість або банки;
- колегіальний орган, за допомогою якого керується злочинне співтовариство, курируються його різні філіали, підтримується зв'язок з державними чиновниками, "відмиваються" гроші;
- статут, у вигляді неформальних, але в той же час обов'язкових для виконання правил і норм поведінки членів групи, існуючих традицій, санкцій за їх порушення;
- ще більш вдосконалену функціонально-ієрархічну систему побудови організації, різноманітні групи захисту, прикриття із залученням до них представників владних структур, різні комісії примирення, свої "суди";
- інформаційну базу про корумпованих чиновників державного апарату, про стан справ в органах влади, банках, підприємницьких структурах;
- своїх довірених осіб в органах влади, в судовій та правозахисній системах, що вказує на корумпованість цих систем;
- свій жаргон, мовно-понятійний апарат спілкування всередині групи.

Враховуючи особливість та специфіку небезпеки для суспільства таких стійких згуртованих злочинних угруповань, різних злочинних співтовариств (злочинних організацій), їх створення, членство в групах або здійснюваних ними злочинах будь-якої форми співучасті - визнається злочином.

Вивчення учасників організованих злочинних груп, показує що це - здебільшого особи чоловічої статі, середній вік 22-25 років. Не менше половини з них були раніше засудженими, відрізняються всіма або майже всіма ознаками кримінального професіоналізму:

- стійкість злочинного заняття, яке відповідає кримінальній спеціалізації;
- досить високий рівень володіння кримінальними знаннями та навичками (кримінальна "кваліфікація");
- злочинна діяльність є для них основним джерелом одержання засобів існування;

- інші зв'язки з асоціальним середовищем.

Отже, "професійний злочинець" - це особа, яка систематично займається злочинною діяльністю з використанням кримінального пізнання і досвіду, яка має стійкий характер і є основним джерелом одержання засобів існування. Саме професійні злочинці, як правило є організаторами, активними учасниками, виконавцями здійснених злочинів. Серед них багато тих, хто має добру спортивну підготовку, досконало володіють зброєю, навичками водіння автомобіля. Багато з них зловживають спиртним, вживають наркотики. Добре серед учасників злочинних груп виділяється фігура лідера (вожака), часто, який має кримінальний статус "злодія в законі".

За своїми особистісними якостями лідери відрізняються кримінальним досвідом, добрими фізичними даними, підприємливістю, кмітливістю, рішучістю, схильністю до ризику, здатністю швидко орієнтуватись і приймати рішення в складних ситуаціях, підкоряти своїй волі інших, умінням забезпечувати конспіративність злочинів, які готуються. Проте постійна небезпека бути розкритим формує у багатьох з них і такі риси характеру, як підвищена підозрілість, помста, безкомпромісна жорстокість.

Найбільш небезпечним і психологічно сильним типом є лідер-натхненник, який з метою безпеки злочинної групи виконує функції своєрідного "кримінального" радника, який оберігає членів від найбільш небажаних кроків і в той же час має найбільший на них вплив, що стимулює їх рішучість здійснити злочин. Центральною фігурою є лідер-організатор, який є послідовно-криміногенним типом особистості. Він характеризується високим ступенем антигромадської спрямованості, вкрай негативною особистісною орієнтацією, який не просто використовує або підшуковує вигідну ситуацію для здійснення злочинів, але і створює її, активно долаючи перешкоди, які виникають.

Розповсюджені також і змішані типи лідерів, які виконують одночасно ролі натхненника, ініціатора, організатора і навіть виконавця злочину.

2. Психологія тероризму.

Тероризм (від лат. terror — «жах») — у широкому сенсі використання або загроза застосування насильства для досягнення політичної, релігійної, або ідеологічної мети.

Сутність тероризму полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні терору шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших зазіхань на життя чи здоров'я ні в чому не повинних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних, з погляду чинного уряду, цілей.

Визначення терміну «тероризм» — питання проблемне, оскільки в наш час існує понад 100 визначень цього явища. Однак жодне з них не підтримане міжнародною спільнотою як загальновизнане. Українські юристи В. Ємельянов та С. Гавриш зазначають у диспозиції проекту законодавчого акту України, що тероризм розглядається сучасною наукою в трьох аспектах: **як злочинне діяння, як терористичні групи (організації) та як терористичні доктрини**. В. Ліпкан пропонує розглядати тероризм ще і як від'ємне соціально-правове явище і не зводити його лише до вчинення вибухів і підпалів, а ті дії, про які йдеться охоплювати поняттям «терористичний акт».

Також варто розрізнити тероризм від лат. terror — жах, страх від терору — політики залякування, придушення політичного супротивника насильницькими засобами. **Терор** (перекладається з латинської як страх або жах) — це діяльність направлена на залякування людей. Ця особливість виділяє терор як окремий вид соціально-політичного насильства, що характеризується надзвичайною жорстокістю та цинізмом у методах досягнення мети, направленістю на максимальний ефект від злочинних дій по залякуванню людей. О.М. Костенко вважає можливим сформулювати універсальне поняття тероризму. Для цього він визначає терор як "умисне створення небезпеки для впливу на волю людей". Звідси тероризм - це використання терору, тобто умисного створення небезпеки, для впливу на волю людей.

Багрій-Шахматов Л.В. підкреслював, що **терористична діяльність** є складним видом злочинної діяльності, яка завдає шкоди інтересам держави,

життю та здоров'ю ні в чому не винних громадян. Тероризм слід віднести до тієї категорії складних злочинів, у яких посягання на безпосередній об'єкт (громадян, матеріальні цінності, суспільну безпеку) є способом впливу на інший – основний об'єкт, зокрема:

- а) вплинути на діяльність політичного діяча, органу державної влади чи місцевого самоврядування;
- б) вплинути на діяльність дипломатичної установи іншої держави, міжнародної організації або їх представників (змінити політику влади, домогтися від влади певних поступок і т.п.).

Це, безумовно, одне з найнебезпечніших антисоціальних явищ, яке має багато різних передумов, серед яких і психологічні. Через багатоаспектність тероризму досі не вдається дати вичерпне його тлумачення, про що вже було сказано раніше.

У сучасних умовах ми стаємо свідками розвитку тероризму як специфічного різновиду насилля. З'являються нові екстремістські організації, що переростають у все складніші структури. Терористичні акти вражають своєю антигуманністю і спрямованістю про-ти людяності, спланованістю і масштабністю.

Тероризм стає все поширенішим через низку факторів, серед яких соціальні та індивідуально-психологічні. Провідні науковці визначили доволі змістовний перелік чинників тероризму, серед яких злам соціальних структур, що склались раніше, економічна і соціальна криза, послаблення державної влади та недовіра населення до неї, зростання антисоціальних проявів та розпад системи цінностей, а також відчуття повної безпорадності та відчаю окремих верств населення в соціальній сфері.

Тероризм спрямований не лише на поширення жаху серед населення, а й на акцентування уваги на погляди терориста. Водночас масштабні теракти практично неможливо вчинити без спільників та однодумців. Тому соціальна основа тероризму є не менш важливою за індивідуальну психіку кожного з терористів. Основні причини виникнення тероризму можна поділити на такі

групи: **соціально-економічні, політичні, ідеологічні, психологічні** (соціально-психологічні, індивідуально-психологічні фактори, які взаємодіють один з одним). Можна ще виділити окрему групу **етнічно-культурних** причин.

До соціально-економічних факторів перш за все належить різке зниження рівня життя певної соціальної групи, її соціального статусу та положення у суспільстві, при цьому це явище повинно бути продовженим та загальним для всієї групи. Іншим чинником безпосередньо пов'язаним з першим, є соціальна безперспективність цієї соціальної групи, за якої в неї об'єктивно немає можливостей покращити своє становище у майбутньому. Напевно, найнебезпечнішим фактором є загострення соціально-групових конфліктів. Це явище полягає в активних діях однієї соціальної групи, спрямованих на експлуатацію інших груп, зазвичай це відбувається на підґрунті соціальних криз та різких змін у структурі суспільства.

Конфліктність ситуації спричиняє застосування насильства, визнання його ефективним засобом суперечок. Водночас на підґрунті соціальних зламів, як правило, активізується політична боротьба, яку екстремістські та явно терористичні організації можуть використовувати для проведення власної політики, послаблення суперників.

Дослідження соціально-психологічної природи тероризму та соціально-психологічних особливостей терористів надзвичайно актуальне в теперішній час. Це дозволить скласти соціально-психологічний портрет терориста, провести діагностику схильних до терористичної діяльності особистостей та здійснити запобіжні заходи тероризму.

На сьогодні тероризм – це складне соціальне явище, яка загрожуює стабільності багатьох країн світу. Він виникає та розвивається в результаті взаємодії багатьох факторів, які мають історичні, етнопсихологічні, політичні та інші корні. Виникненню та розвитку тероризму сприяє низька правова культура суспільства, політичні помилки та соціальні прорахунки, слабкість

державного апарату, корупція чиновників, низький професіоналізм спецслужб.

«Тероризм сильний не числом та вмінням, а суспільними поглядами». Ця думка належить Яну Шрайберу – англійському філософу, поету. На його думку, тероризм визиває складний комплекс-ненависті, захоплення, відчаю, надії та страху. Газети та телебачення створили із тероризму справжній «університет мільонів».

Визначальним чинником тероризму є терористичний акт, вчинення якого переслідує конкретну мету (убивство політичного лідера, вибух у місці скупчення людей), а також має загальні, іноді символічні цілі. У будь-якому випадку, основна мета вчинення терористичного акту – поширення чи нагнітання загального страху, паніки, провокація репресії з боку влади, що можуть, на думку терористів, мати «детонуючий» політичний ефект.

Особливістю тероризму є те, що формування цілей здебільшого не пов'язане з конкретними проявами насильства, тобто між жертвами та метою, на яку спрямовують свої дії терористи, нема прямого зв'язку. Тактична мета тероризму полягає в тому, щоб привернути увагу до проблеми, стратегічна – досягти певних соціальних змін (свобода, незалежність, звільнення з виправно-трудових установ певного контингенту осіб, революція тощо). Реально сам терористичний акт не призводить до досягнення декларованих цілей. Часто це лише привід для демонстрації терористами своїх вимог і можливостей.

Ознакою тероризму є **загальна небезпечність**. Тероризм породжує загальну небезпеку, яка виникає в результаті вчинення загальнонебезпечних дій або погрози такими діями. **Насильство одна з основних ознак тероризму.**

Морально-психологічний аспект полягає в тому, що тероризм відрізняється від інших видів наруги не просто жорстокістю, а вищим ступенем аморальності, нерозбірливості у засобах, некерованістю. Він заперечує основне право людини – право на життя, допускає відмову від всякого самообмеження при виборі місця, часу, способів нападу. Важливою ознакою

тероризму є його **спрямованість на залякування**. Вона впливає із самого терміну «терор» (страх, жах). Найнебезпечніший є масовий страх, який виникає внаслідок терористичних актів, побоювань будь-яких погроз. **Політичною ознакою тероризму** є публічність, гласність та демонстративність, що використовуються для розголосу суспільно небезпечних посягань. **Небезпечною особливістю тероризму** є те, що він спрямований на погіршення суспільно-політичної і економічної ситуації в конкретній країні або в регіоні світу.

За територією вчинення тероризму виділяють такі види:

- 1) транснаціональний (міжнародний) – вчинення терористськими злочинними групами та організаціями крізь державні кордони актів тероризму, при чому суб'єктом не є держава;
- 2) тотальний (внутрішній) – розповсюдженість тероризму на всій території країни;
- 3) селективний – розповсюджений на певній території, яка є складовою держави;
- 4) локальний – полягає в тому, що тероризм вчинюється або на дуже малій місцевості, або на якомусь окремому об'єкті, чи проти певної визначеної категорії осіб, але за умови, що наслідки цієї дії повинні мати вплив не тільки на жителів цієї місцевості або у більш загальному плані на об'єкт впливу, й викликати резонанс, занепокоєння, залякувати невизначене коло осіб.

За суб'єктами розрізняють: а) акти тероризму, що вчиняються особами, які перебувають на державній службі та спеціально підготовлені для цієї мети; б) акти тероризму, що вчиняються пригнобленими етнічними меншинами (баски, корсиканці, північні ірландці, палестинці та інші), які прагнуть до культурної та політичної автономії, так званий «іредентизм»; в) акти тероризму, що вчиняються релігійними фанатиками (ваххабізм тощо); г) акти тероризму визвольних рухів у державах «третього світу» як приклад – герилья (партизанська війна в країнах Латинської Америки), г) акти тероризму, що вчиняються окремими індивідами чи організаціями осіб.

Види тероризму за видами мотивів. 1) політичні; 2) релігійні; 3) націоналістичні; 4) помсти; 5) прагнення до самоствердження.

За видами цілей: а) підриг – придушення або знесилення супротивника з метою отримання поступок, (наприклад, звільнення засуджених терористів-однодумців тощо); б) провокування до дій чи бездіяльності тих чи інших сил з метою зміни політики, яка проводиться у державі, здійснення вигідних терористам тих чи інших дій (утримання від таких); в) демонстративність – збудження та притягнення уваги громадськості до тієї справи, за яку ведуть боротьбу терористи³; За засобами діяльності, які поділяють на матеріальні і нематеріальні. Відповідно до загальної теорії управління засобом насильства може бути, будь-який вид зброї. Як, матеріальні засоби використовуються такі її види: 1) інформаційна (демагогія, пропаганда помилкових ідей, залякування за допомогою ЗМІ);

2) економічна (санкції, ембарго, кредити міжнародного валютного фонду); 3) геноцидна (алкоголь, наркотики, хімічні отруйні речовини тощо); 4) фізична (убивства, вибухи, підпали, викрадення заручників)¹; 5) технологічна (ядерна, хімічна, бактеріологічна (біологічна), інша зброя масового ураження), йдеться про так званий технологічний тероризм, якого розкрито у ст. 1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом». До нематеріальних належать: 1) не зафіксовані на матеріальних носіях погрози; 2) хибні повідомлення про вибухи, які готуються, вбивства, отруєння та інші. За способами вчинення розрізняють: а) провокування збройного заколоту, повстання чи військового перевороту для захоплення влади; б) порушення системи державного управління за допомогою вбивств політичних лідерів, шантажу, навіювання жаху, відчаю; в) руйнування основ цивілізованого життя і створення хаосу у функціонуванні систем зв'язку та життєзабезпечення, транспортних засобів, роботі організацій та установ сучасного суспільства. За об'єктом спрямованості розрізняють: а) акти тероризму, що вчиняються проти безпеки держави; б) акти тероризму, що вчиняються проти безпеки осіб; в) акти тероризму, що вчиняються щодо майна або окремих фізичних чи юридичних осіб. За змістом діяльності. В.А. Ліпкан

розмежовує діяльність терористської групи (особи, організації), спрямовану на зміни у зовнішньому (навколишньому) світі, та внутрішню діяльність терористських груп, спрямовану на забезпечення власного існування. **За характером наслідків.**

Особа терориста завжди привертала увагу науковців. У цьому контексті вважаємо за необхідне виділити три психологічні моделі особистості терориста. 1. Психопат-фанатик. Це людина, яка керується своїми переконаннями (релігійними, ідеологічними, політичними) і щиро переконана, що її дії, незалежно від їх конкретних результатів, корисні для суспільства. Така людина, у якої сфера свідомості надзвичайно звужена, здатна здійснити все, що завгодно. 2. Фрустрована людина. Її психологія ґрунтується на біхевіористській теорії фрустрації-агресивності. Почуття фрустрації, породжене неможливістю для людини за якихось причин досягти життєво важливих для неї цілей, неминуче породжує у неї тенденцію до агресивних дій. Свідомість у цьому випадку може відігравати роль інструмента в раціоналізації цих дій, тобто в підборі тих або інших підстав для їх виправдання. 3. Людина з неблагополучної сім'ї. Жорстоке поводження батьків з дитиною, її соціальна ізоляція, дефіцит доброго ставлення можуть призвести до формування озлобленої особистості з антисоціальними схильностями. За відповідних умов людина такого психологічного складу може стати бойовиком терористичної організації.

Психологічний портрет людей, здатних до вчинення терористичних актів, або тих, кого можуть використати керівники та лідери терористичних угруповань для здійснення терактів, можна уявити таким: насамперед це особи, які не зуміли реалізувати себе в політичній сфері, але які прагнуть до влади і мають певний комплекс неповноцінності. З ними тісно пов'язані кримінальні елементи, які вже проливали кров і здатні за гроші виконати будь-яке замовлення екстремістських чи терористичних організацій. Слід також мати на увазі колишніх спортсменів, кваліфікованих військових, які нині соціально

беззахисні. Кадри терористів поповнюються також найманцями, які вже брали участь у бойових операціях у різних конфліктних регіонах.

3. Психологія масових заворушень.

До числа надзвичайних ситуацій, які суттєво ускладнюють оперативну обстановку в регіоні, відносяться **групові порушення громадського порядку (ГПП)** та **масові заворушення**. Учасники безладів заважають діяльності органів влади, порушують нормальний ритм життя міста, підривають його економіку, наносять матеріальну і моральну шкоду, викликають широкий суспільний резонанс. Групові порушення громадського порядку за своїм характером несуть велику громадську небезпеку, тому за участь у таких діях передбачено кримінальну відповідальність. Безладдя можуть стати прямим продовженням будь-якого організованого масового заходу (політичного, спортивного, видовищного і тому подібне), а також виникнути стихійно. Найбільшу небезпеку по своїй руйнівній силі при виникненні масових безладів представляє натовп. Зазвичай під натовпом розуміють безструктурне скупчення людей, позбавлених ясно усвідомлюваної спільності цілей, але пов'язаних між собою подібністю емоційного стану й загальним об'єктом уваги.

Масові заворушення — організація або активна участь у заворушеннях, що супроводжувалися насильством над особою, погромами, підпалами, знищенням майна, захопленням будівель або споруд, насильницьким виселенням громадян, опором представникам влади із застосуванням зброї або інших предметів, що використовувалися як зброя.

Масові заворушення характеризуються участю в них великої кількості осіб незалежно від наявності чи відсутності попередньої змови й заздалегідь розробленого плану злочинних дій. Мотиви та цілі злочину можуть бути різними: політичні, корисливі, релігійні, хуліганські, помста (покарання осіб, винних з погляду активних учасників масових заворушень, наприклад, у погіршенні умов життя, безробітті), інші.

Суспільна небезпека масових заворушень пов'язана також з тим, що подібні дії можуть дестабілізувати обстановку в країні, обумовити або бути пов'язаними з іншим тяжкими і особливо тяжкими злочинами. Отже, розробка методики діяльності правоохоронних органів при виникненні групових порушень громадського порядку та масових заворушень є актуальним і практично значущим завданням.

Суспільно-небезпечні дії великої кількості осіб (натовпу, як масового скупчення людей), характеризуються агресивністю, сильним взаємовпливом, розпалюванням емоцій, активним використанням таких ситуацій криміналітетом. Заворушення визнаються масовими тоді, коли натовп на деякий час буде «господарем положення», в результаті чого діяльність органів влади буде паралізована і для відновлення порушеного порядку необхідно вдаватися до надзвичайних заходів: посилення охорони громадського порядку додатковими силами міліції, введення військових підрозділів, оголошення надзвичайного стану і таке ін. Таким чином, безпосереднім об'єктом масових заворушень вважається громадський порядок та громадська безпека.

Під організацією масових заворушень розуміють діяльність, по-перше, спрямовану на підшукування і підготовку осіб для участі в масових заворушеннях, об'єднання натовпу, а по-друге, керівництво такими діями, які спрямовані на збудження у людей негативного ставлення до законної влади, існуючого в державі правопорядку і громадської безпеки та на підбурювання натовпу до вчинення насильства над громадянами, погромів, підпалів, знищення майна, озброєного опору представникам влади, захоплення будівель та насильницького виселення громадян. Способи здійснення організаційних дій можуть бути різними: скликання натовпу; звернення до нього, підготовка і розповсюдження листівок або інших друкованих видань; заклики до непокори, вчинення опору представникам влади, оголошення звернень, у тому числі доведення до натовпу завідомо неправдивої інформації (цьому можуть передувати дії з розповсюдження відповідних чуток); підбурювання до погромів; розподіл ролей серед своїх прибічників; розробка планів дій натовпу

з урахуванням настрою людей, накопичених ними образ з визначенням винних у стані, що склався і таке ін. Злочин у формі організації масових заворушень вважається закінченим, якщо дії організатора були результативними, тобто призвели до вчинення дій, зазначених у КК або до спроби їх вчинити. Мітинги, демонстрації, збори, що передують заворушенням і мають на меті примушення влади звернути увагу до вирішення соціальних проблем людей, фактично спрямовані на концентрацію екстремістських сил для наступних масових заворушень. У подальшому дії натовпу можуть вийти з-під контролю організаторів. Тоді вчиняються злочинні дії, які не передбачені прогнозом розвитку подій: пограбування, вбивства, зґвалтування, крадіжки, захоплення та утримання заручників та ін. За підрахунками дослідників, під час заворушень вчиняються більше 20 видів самостійних злочинів, переважно – антигромадської спрямованості.

Судова практика відносить до масових заворушень факти насильницького звільнення натовпом осіб, які знаходились у слідчих ізоляторах, ізоляторах тимчасового тримання (заарештовані чи затримані за підозрою у вчиненні злочинів). Мотиви та цілі злочину можуть бути різними: політичні, корисливі, релігійні, хуліганські, помста (покарання осіб, винних з точки зору активних учасників масових заворушень, наприклад, у погіршенні умов життя, безробітті, перевищення влади або службових повноважень працівниками правоохоронних органів в результаті незаконного застосування сили, зброї, спецзасобів) та ін. Вони не впливають на кваліфікацію, а лише враховуються при призначенні покарання.

Демократизація суспільства в умовах низької політичної культури і кризи ціннісної сфери, пов'язаної зі зміною формації, принесла досить гостру проблему відповідальності за власну поведінку, яка найбільш яскраво проявилася в появі стихійних масових акціях протесту. У зв'язку з цим, одним з актуальних практичних питань, яке цікавить суспільство і, особливо, її сили охорони правопорядку – як забезпечити контроль над поведінкою натовпу? Природно, що найбільш розумним є не допускати виникнення такого явища

як агресивний натовп. Однак це є можливим у повній мірі тільки, якщо усунути довготривалі умови, що створюють відчуття соціальної фрустрації, невдоволення, відчаю, безвиході. Для тоталітарного та кризового суспільства характерно нарощування силових структур для контролю над ситуацією, розширення арсеналу, тактики роботи з груповими порушеннями громадського порядку та масовими заворушеннями, акціями протесту тощо. Однак і у відносно благополучних з соціально-економічної точки зору державах проблема натовпу залишається актуальною. Прикладом чого можуть бути деструктивні форми поведінки натовпів афро американських та арабських представників в багатьох європейських країнах, а також натовп фанатів, які покидають стадіони після футбольних матчів тощо. Законодавче рішення проблеми не завжди є ефективним: так, законодавчий дозвіл організованих акцій протесту або заборона акцій, які загрожують масовими заворушеннями, має ефект тільки при достатньо сформованому правосвідомості населення. Особливо, якщо невиконання таких заборон подається як «демократичний» засіб впливу опозиції на рішення влади. Таким чином, сили охорони правопорядку змушені боротися з масовими організованими і стихійними політичними мітингами, акціями протесту і натовпом спортивних фанатів. Виконуючи свої функції, сили охорони правопорядку стикаються з питаннями: як перешкоджати формуванню натовпу, особливо агресивного типу, як управляти процесами його формування; як мінімізувати негативний вплив натовпу на психіку і свідомість особового б складу і, природно, як зберегти права людей і якою адекватною є міра покарань для осіб, які організували натовп? Ще однією важливою проблемою стало те, що в суспільствах, що культивують так званий західний тип демократії, широко використовуються засоби маніпулювання свідомістю виборців, одна з яких є штучне формування політичних натовпів, організація «оксамитових» революцій. Проте дані засоби маніпулювання зачіпають і свідомість правоохоронців, що робить актуальним навчання особового складу сил охорони правопорядку засобам психологічного захисту від маніпуляцій.

Однак керовані політичні натовпи рідко переростають в агресивні натовпи, чого не можна говорити про натовпи спортивних фанатів. Проблема роботи з таким натовпом, не в останню чергу, пов'язана з відсутністю лідера, бурею емоцій і культурним та мовним бар'єром.

До числа надзвичайних ситуацій, які суттєво ускладнюють оперативну обстановку в регіоні, відносяться групові порушення громадського порядку (ГПП) та масові заворушення. Учасники безладів заважають діяльності органів влади, порушують нормальний ритм життя міста, підривають його економіку, наносять матеріальну і моральну шкоду, викликають широкий суспільний резонанс. Групові порушення громадського порядку за своїм характером несуть велику громадську небезпеку, тому за участь у таких діях передбачено кримінальну відповідальність. Безладдя можуть стати прямим продовженням будь-якого організованого масового заходу (політичного, спортивного, видовищного і тому подібне), а також виникнути стихійно. Найбільшу небезпеку по своїй руйнівній силі при виникненні масових безладів представляє натовп. Зазвичай під натовпом розуміють безструктурне скупчення людей, позбавлених ясно усвідомлюваної спільності цілей, але пов'язаних між собою подібністю емоційного стану й загальним об'єктом уваги. Сьогодні поняття “натовп” трактується досить широко. Часто поведінка натовпу характеризується поняттями “колективні безчинства”, “бунти”, “повстання”, “рухи за реформи”, “революційні виступи”. Таке змішування політико-оцінних моментів і специфічних властивостей натовпу ускладнює психологічне його пізнання. Не маючи спільної для всіх усвідомлюваної мети, натовп здійснює сильний психологічний тиск на індивідів. Перші дослідники цього феномену (Г. Ле Бон, З. Фрейд та ін.) вважали його ірраціональною, сліпою і руйнівною силою, якою владарюють неусвідомлені імпульси, зараження, наслідування та навіювання. Психологічні ознаки цього утворення вони вбачали у “колективній 8 душі”, “соціальному розумі”, “колективній волі”. Особливість натовпу, на думку дослідників, полягає в тому, що, вбираючи в себе різномірні та випадкові елементи, він завжди діє як психічна

цілісність. Самий вражаючий факт, що спостерігався в натхненному натовпі, наступний: які б не були б індивіди, що складають його, який би не був їх спосіб життя, занять, одного їх перетворення в натовп достатньо для того, щоб у них утворився рід колективної душі, що змушує їх відчувати, думати і діяти зовсім інакше, ніж думали б, діяли і відчували кожен з них окремо, тому натовп можна розглядати як соціальну тварину, що зірвалася з ланцюга, як сліпу силу, здатну зруйнувати творіння століть. Прихильники теорії “психологія мас” вважають, що в натовпі зникають усі розбіжності між індивідами, і вони мають змогу виявляти свої прагнення та пристрасті. У деяких дослідженнях головними ознаками натовпу фігурують просторова близькість індивідів і її вплив на їх поведінку. Іноді натовпом вважають не тільки стихійні неорганізовані утворення, а й достатньо структуровані, внутрішньо відлагоджені. Французький соціолог Г. Тард доводив, що натовпом можуть бути як природні, анархічні, аморфні, так і штучні, організовані, дисципліновані (політичні партії, профспілки, церква, армія тощо) об’єднання. Цілком правомірно такий підхід викликає серйозні сумніви. Звичайно, і мітинг, і аудиторія можуть за певних умов перетворитися на натовп, але тоді вони набуватимуть зовсім інших якостей. Наприклад, якщо під час спектаклю спалахне пожежа, то навіть найінтелігентнішу публіку охопить паніка і вона перетвориться на натовп людей. Ще одне визначення натовпу – це сукупність індивідів, які утворюють численну аморфну групу, члени якої водночас взаємопов’язані чимось спільним і на певний час постійним інтересом.

Оскільки в натовпі народжуються бурхливі емоції, вплинути на них можна тільки сильними засобами: перебільшувати, стверджувати, навіювати, заражати, повторювати. Люди в натовпі не чують аргументів, не переносять запитань, заперечень. Якщо якийсь оратор не поділяє думку, що захопила більшість людей, його виступ викликає у них гнів і вияв ворожості, і його можуть навіть стягнути з трибуни. У натовпі люди інстинктивно шукають собі лідера, вожака і підкоряються йому. Проте нерідко вожаками стають нервово

збуджені люди, які глибоко вірять у те, про що говорять, до чого закликають. Через цю віру вони впливають на людей. Чим коротші фразиствердження, кинуті у натовп, тим більший вплив вони мають. Багаторазово повторена основна думка-ідея закріплюється в глибинах несвідомого, потім вона перетворюється на установку як готовність до дії. Цю установку вже нелегко змінити. Чим привабливіший лідер, чим більшу силу волі він має, тим сильніше він може впливати на натовп. Натовп має такі соціально-психологічні ознаки та особливості: – висока контактність, індивіди перебувають на близькій відстані, внаслідок чого вторгаються в персональні просторові зони; – підвищена групова навіюваність, знижена ефективність дії механізмів контрनावіюваності (опору впливу навіювання); – емоційна збудливість, підвищене хвилювання людей та емоційне сприймання дійсності; – пригнічене відчуття відповідальності за власні вчинки і дії; – у натовпі людина здатна на акти насильства, жорстокості, вандалізму, до яких за інших умов не вдалася б; – зрівняння всіх – зведення людей до одного рівня психічних проявів та поведінки, наслідком чого є однорідність натовпу; – за інтелектом натовп значно нижчий, ніж індивіди, що його утворюють. 10

Натовп, зокрема, характеризується цілим рядом тільки йому властивих психологічних властивостей: 1. У натовпі люди знаходяться в безпосередній близькості, «пліч-о-пліч», тому його можна назвати безпосередньою контактною групою, це фактична агломерація. Кількісно натовп важко визначити, він може складатися з 10, 20 і більш людей. 2. Відсутність структурної організації і, відповідно, зачатків організованої єдності. Зазвичай натовп – це неорганізована група людей, вона може виникати з організованої групи або покласти начало такій, але як окрема соціальна спільність не існує. Ця обставина робить поведінку натовпу практично непередбачуваною. До натовпу може приєднатися будь-хто, тобто натовп «не має меж». 3. Короткий час його існування. Натовп не є постійною групою, він існує протягом короткого терміну, після чого розпадається. 4. Емоційна взаємопов'язаність

учасників. Особи, які створюють натовп, повинні бути об'єднані об'єктом загальної уваги, взаємодіяти один з одним або впливати один на одного, якщо елемент взаємодії відсутній, то особи, що знаходяться в одному місці, утворюють просте скупчення людей, але не натовп. 5. Нездатність до усвідомлення. Людський натовп існує виключно почуттями, логіка часто відсутня. Вступає в дію некерований стадний інстинкт, особливо, коли немає лідера. Загальні риси характеру, керовані несвідомим, об'єднують разом у натовпі. У натовпу розвинена здатність до уяви, він дуже сприйнятливий до вражень. Образи, що вражають уяву натовпу, завжди бувають простими і ясними. Натовп мислить образами, і образ, що виник в його уяві, у свою чергу, викликає інші, що не мають ніякого логічного зв'язку з першим. Натовп не виділяє суб'єктивного від об'єктивного, вважає реальними образи, що виникли в думці і мають лише дуже віддалений зв'язок із фактом, що спостерігається. Міркування натовпу ґрунтуються на асоціаціях, але вони пов'язані між собою 11 лише уявною аналогією і послідовністю, натовп здатний сприймати лише спрощені ідеї. Натовпу також властиві категоричність, яка виражає авторитетність у своїх судженнях, нетерпимість; консерватизм, який проявляється у глибокому почутті відразу до усіх нововведень і висловлює благоговіння перед традиціями, навіюваність, яку З. Фрейд розглядав як людську масу, що перебуває під гіпнозом, де джерелом навіювання в натовпі виступає ілюзія, народжена в одного якого-небудь індивіда завдяки спогадам. Натовпу дуже легко вселити, наприклад, почуття обожнювання, що примушує його знаходити щастя у фанатизмі, підпорядкуванні і готовності жертвувати собою заради свого ідола; заражуваність, де людина схильна до наслідування, думки і вірування поширюються в натовпі шляхом зараження; емоційність, яка характерна тим, що в натовпі має місце таке соціально-психологічне явище, як емоційний резонанс. Сили натовпу спрямовані лише на руйнування, в ньому найменше сперечання або заперечення негайно викликає лютю. Нормальний стан натовпу, що наткнувся на перешкоду, – це лютю. Натовп створюється,

головним чином, на базі протиставлення спільноти об'єкту невдоволення, він робить спільнотою нерідко саме те, що «проти них». У натовпі протистояння «ми» і «вони» досягають соціально-значущої, нерідко дуже небезпечної величини. «Вони» перетворюються в образ ворога, а натовп поважає лише силу. Він також може потребувати релігії, оскільки усі вірування засвоюються лише у тому випадку, якщо вони втілені в релігійну оболонку, що не допускає спростування. Соціально-психологічна основа натовпу така, що він набуває здатності робити сильний вплив на душевне життя людини, яка знаходиться в ньому. Однією з характеристик натовпу є його єдність, що має свою власну «душу», яка виявляється в: – **імпульсивності**, які майже завжди керують натовпом, але, дивлячись за обставинах, вони можуть бути благородні або жорстокі, героїчні або боязкі; Іноді вони настільки є владними, що перемагають особисте і навіть інстинкт самозбереження; – **мінливості**, **дратівливості**; – **яскравості і нетривалості бажань**, **потребі негайної їх реалізації**; – **почутті всемогутності, відсутності поняття про неможливе**; – **легкості навіювання, легковірності, відсутності критики**; – **простоті і непомірності почуттів**; – **шануванні сили і бажанні підкорятися лідерів**; – **в частковій саморегуляції, що ставить певні межі насильницьким і руйнівним діям**.

Отже, з психологічного погляду натовп є неорганізованим скупченням позбавлених спільної усвідомленої мети людей, які перебувають у стані емоційного збудження. Нерідко під час дій натовпу з'являються сили, котрі намагаються організувати його і використати як інструмент для досягнення певної мети. Дії цих сил за своїм змістом не мають майже нічого спільного з явищем натовпу як такого. Велике значення має чисельна характеристика натовпу.

У натовпу є певні рухи, де найактивніші люди тяжіють до центру натовпу, більш пасивні – до периферії. У зв'язку з цим, виділяється феномен поляризації, який полягає у зіставленні щільності збіговища людей у центрі

натовпу і відносно розрядної їх концентрації навколо центру. Хоча структура натовпу має тенденцію утворювати гомогенну масу, у натовпу є групи, що об'єднані особистими і умовними зв'язками. Можуть виникати антагоністичні групи, що є передумовою переходу натовпу у стан агресивності. Густав Ле Бон відкрив психологічний закон духовної єдності натовпу. Цей закон виявляється в тому, що свідомі особистість зникає, а почуття й ідеї індивідів, що утворюють натовп, приймають одну й ту ж направленість. Утворюється «колективна душа», яка має тимчасовий характер і чітко визначені властивості. Ця колективна душа є «колективним підсвідомим». Колективне підсвідоме базується на чуттєвому способі пізнання оточуючого світу. Змістом колективного підсвідомого є інстинкти і почуття, що прийшли зі сфери свідомості. Натовп – це один зі способів формування колективного підсвідомого в психіці людей, він є каталізатором взаємного обміну інстинктами і почуттями між підсвідомим і свідомим. Свідомі, цілеспрямована воля окремої людини, яка виконує функцію мембрани між свідомістю і підсвідомим, у натовпу послаблюється.

Густав Ле Бон у 1896 році запропонував теорію зараження, сутність якої полягає у тому, що у натовпі народжується колективна свідомість, яка підживлюється індивідуальною. Індивідуальність та культурні відмінності з часом зникають, залишається колективний розум: «Кожна людина у натовпі діє як варвар, опираючись не на розум, а на інстинкти». Для того, щоб ідея дійшла і до натовпу, вона повинна бути висловлена максимально доступно і категорично, мати простий характер. У натовпі індивіди втрачають почуття відповідальності й опиняються у полоні ірраціональних почуттів, догматизму, нетерпимості, відчуття всемогутності. Переконання натовпу, на думку Г. Ле Бона, подібні на релігійні почуття – нетерпимість і фанатизм, поклоніння лідеру як істоті вищого порядку, страх перед приписаною йому магічною силою, неможливість піддавати сумніву його ідеї і бажання поширювати їх. Психологія натовпу ґрунтується на протиставленні окремого індивіда та індивіда як елемента натовпу. Ця ідея Г. Ле Бона – мислення окремого індивіда

є цілком свідомим, а мислення натовпу цілком несвідомим, тому все колективне – несвідоме, все несвідоме – колективне була підтримана багатьма вченими. Але окремі науковці вважають протиставлення індивіда та натовпу за критерієм несвідомого невиправданим.

За загальним характером поведінки людей можна виділити такі типи натовпу – **пасивний та активний**. Характерною ознакою **пасивного** натовпу є відсутність або приховування емоційного збудження. За таких умов люди слабо пов'язані інформацією між собою, тому не можуть спільно діяти. Вони спокійно чекають чогось і відносно незалежно один від одного пересуваються, наприклад, натовп людей на вокзалі.

Характеризуючи **активний натовп**, відзначимо, що там люди перебувають у стані емоційного збудження, яке породжує психологічну готовність людей діяти спільно. У них формуються подібні соціальні установки на певні форми поведінки. В активному натовпі міцнішають зв'язки між людьми, стає інтенсивнішим обмін інформацією та ін. У стані внутрішньої активності натовп психологічно готовий до спільної дії, але ще не діє; реально діючий виявляє активність внутрішньо і зовнішньо. Для нього властивий рух без чіткої спрямованості, некритичне сприйняття дійсності, високий рівень навіювання (проявлення вандалізму та насильства на стадіонах, самосуди тощо). Якщо за основу класифікації взяти таку ознаку, як керованість, то можна виділити наступні види натовпу: – стихійний натовп, який формується в силу обставин цілком стихійно, без лідерів, приклад – натовп у метро чи на вокзалі); – ведений натовп, який організований й очолюваний лідерами, приклад – мітинг, демонстрація, збори тощо; – організований натовп, який вводить Г. Лебон, – це збори індивідів, які вступили на шлях організації, і організований натовп, хоча якась спільність людей організована, отже, в ній є структури управління та підпорядкування, тому це вже не натовп, а формування. Якщо за основу класифікації натовпу взяти характер поведінки в ньому людей, то можна виділити декілька його типів і підтипів. **Оказіональний натовп** - це чимале об'єднання людей, чию увагу, наприклад,

привернула якась надзвичайна подія, наприклад, дорожньо-транспортна пригода. **Конвенціональний натовп** найчастіше складається з учасників масових розваг, наприклад, глядачів на стадіоні чи в концертному залі. Їх об'єднує не тільки цікавість до масового дійства, але й готовність реагувати на нього згідно з певними ритуалами чи нормами. **Експресивний натовп** (від франц. *expressif* – виразний) утворюються з людей, згуртованих прагненням спільно висловити свої почуття: радість, горе, протест, солідарність тощо. Поведінка натовпу визначається наявністю або відсутністю в ньому лідера. Лідери – це особи, хто натовп організує й спонукає до певних дій. Постать лідера вже від початку процесу самоорганізації натовпу може виділятися на загальному фоні – за наявності певних умов, у потрібний ключовий момент він відіграє свою роль. Часто лідер у натовпі може виявитися внаслідок стихійного вибору або у порядку самопризначення.